

ואיך נקרא גז בעברית מקראית? אמנם מצינו "גז" בספר תהלים ("פִּי-גֹז חֵישׁ וְנִעְפָּה", צ:י), אולם שם המשמעות שונה. מושג הגז לא היה קיים ממש, ולראיה – רק במאה ה-16 החלו לחקור אותו. אולם המושג הקרוב ביותר בתורה הוא ענן או עשן, שהוא ענן בתוך האש ("וַיַּעַל עֲשָׁנוֹ קָעָשׁן הַכֶּבֶדֶשׁ", שמ' יט:יח). הענן והעשן רומזים על השגחת ה', כנזכר לעיל, אבל השגחה לא ניתנת לחיזוי, מעין השגחה מוסתרת. הענן רומז על קשר בין עם ישראל לקב"ה שהוציא אותו ממצרים, קשר מכוסה, שתוצאותיו יכולות להשתנות, והוא משאיר לאדם ולעם את הבחירה החופשית. ענן הקטורת מסמל את האקראיות המאפשרת את ההשגחה העליונה לצד הבחירה החופשית של האדם.

יש הבדל בין הענן לעשן. הענן בא מלמעלה ויורד אל האדם, ואילו העשן רומז על הכיוון ההפוך: בא מלמטה ועולה למעלה. העשן היוצא על ידי האדם מבטא את האימננטיות, המציינת חשיבה וקיום לפי המהות הפנימית, הטבועה והכלולה בעולם על פי חוקים ברורים וקבועים, חוקי העולם הפיזי, שלא כאופן חשיבה חיצוני לקיום, שהוא גם גמיש ומופשט, שהוא טרנסצנדנטי ומרומז מתוך הענן הא-להי היורד אלינו.

חידושו הלשוני של הכימאי ון הלמונט מלפני כ-400 שנה מאפשר לנו להבין טוב יותר את מושגי ההשגחה והבחירה החופשית. הם אינם סותרים זה את זה, כי אותו ענן בלתי ניתן לחיזוי מאפשר לאדם לפעול, לקדם דברים, לחדש ולהתחדש. אכן, ההשגחה העליונה והבחירה החופשית של האדם יכולות לדור בכפיפה אחת.

גישה זו מסבירה היטב את פרשיות בניית המשכן בחציו השני של ספר שמות ומאמר סתום בספר הזוהר. הזוהר (ויקהל תע"ב) שואל: מדוע כתובה המילה 'מזבח' בזיקה לקטורת בביטוי 'מזבח הקטורת'? ומתריך שעשן הקטורת מבטל את הסיטרא אחרא, ולכן הקטורת היא כמו מזבח שברכות שריות בו. לכן זהו מזבח פנימי, כי הוא צריך להיות מכוסה מן העין. בהמשך מדגיש הזוהר כי הקטורת היא קיום העולם למטה וקיום העולם למעלה. היא מתקנת וקושרת קשרים, עושה אור ומטהרת את המשכן (לפי תרגום הסולם), כלומר תפקידו של עשן הקטורת לקיים את העולם ולתקנו. טיבו של עשן הקטורת שאין רואים אותו בבירור ולכן הברכה שרויה בו – היפוכו של עין הרע. עשן הקטורת מסמל את האקראיות המאפשרת את ההשגחה העליונה.

בני ישראל בנו את המשכן במדבר מכוח ה'תוהו':¹ הכול נבנה בהתאם לצייוויים, לפי הכמויות והמידות הרצויות. פרשיות בניית המשכן מלאות מספרים הן למשכן עצמו והן לכליו. והרי אין השכינה והברכה שורות על דבר שנמנה אלא על דבר הסמוי מן העין! לכן בא עשן הקטורת, שהוא התיקון לכימות המשכן, תיקון לכל המספרים במעשה בניין המשכן ולכל הסטטיסטיקות של פרשת פקודי. בניית המשכן, כבריאת העולם, צריכה לכלול בסיס גשמי הניתן לכימות אבל גם אקראיות ואי-סדר, שעשן הקטורת שאין בו צורה מסמל אותו.

חלוקת התורה לחמישה ספרים נזכרת כבר בתלמוד הירושלמי² ובכמה סוגיות בתלמוד הבבלי.³

חלוקה זו התקבלה בכל מקום, ואפילו בעולם הנוצרי התורה מכונה ביווני Πεντάτευχος (Pentateukhos), שפירושו "חמשת הספרים".

מה מהות ספר שמות הנקרא גם "ספר השני" (הספר היחיד מבין החמישה ששמו הוא מספר סידורי) בפי פרשנים רבים,⁴ כאילו אין בו משהו חשוב במיוחד? ניתן להסביר את חלוקת הגבולות של ספר שמות כך: ספר בראשית מסתיים כאשר סוף-סוף, אחרי מריבות ומאבקים רבים, יש אחווה אמיתית במשפחה. רק אז יכול להיפתח תהליך היווצרות של עם ישראל, וזאת תחילת ספר שמות.

הפסוק האחרון של ספר שמות, בסוף כל פרשיות המשכן – אחרי הפירוט הרב של כל חלקיו, צורת בנייתו וספירת המלאי – מזכיר ומדגיש את הענן (שהוא העשן בלי האש): "כִּי עֲנַן ה' עַל-הַמִּשְׁכָּן יֹמֵם וְאֵשׁ תִּהְיֶה לַיְלָה בּוֹ לְעֵינֵי כָל-בֵּית-יִשְׂרָאֵל כָּל-מְסַעֲיָהֶם" (שם מ:לח). פסוק זה סוגר את מעגל מעשה המשכן ומאפשר לישראל להגיע לדרגת האחדות הגבוהה ביותר: דרגת 'בית ישראל'.

רעיון זה בולט במיוחד בפרשת הגורלות של עבודת יום הכיפורים (ויק' טז:ב): "כִּי בָעֲנַן אֲרָאָה עַל-הַפְּתָח" (רש"י: תמיד אני נראה שם עם עמוד ענני), ובהמשך: "וְכִסָּה עֲנַן הַקְּטֹרֶת אֶת-הַפְּתָח אֲשֶׁר

¹ שמסמל את הסדר, כפי שמובא במסכת חגיגה י"ב, והוא ההיפך של 'הבוהו', אב-הטיפוס של אי-הסדר.

² סנהדרין פרק י הלכה א.

³ מגילה טו ע"א; חגיגה יד ע"א; נדרים כב ע"ב; סנהדרין מד ע"א.

⁴ למשל מסכת סוטה ל"ו ע"ב, והנצי"ב בהקדמתו לספר שמות: "רבנו בעל הלכות גדולות בסוף ספרו הקדוש יקראהו ספר שני".

על-הָעֵדוּת וְלֹא יָמוּת." במקום הראשון בתורה שבו נזכרת מצוות הטלת הגורל על שעירי יום הכיפורים, וכדי להדגיש את התערבות ה' במעשה זה,⁵ דווקא שם עניין הענן חוזר ונשנה. רק אחרי שמתוארת ההשגחה העליונה הישירה, אפשר לפתוח את ספר ויקרא. הוא יבטא את השלב הבא: את פעולות האדם להתקרב לבוראו על ידי הקרבנות ומצוות אחרות. העם הנבחר והשגחת ה' עליו על ידי הענן הם המהות היסודית של ספר שמות, הספר השני המשלים את הבריאה.

עורך: הרב ד"ר חיים טלבי
עריכה לשונית: ד"ר יצחק הילמן

⁵ עיין "הגורלות בעבודת יום הכיפורים, לשם מה?" דף שבועי ב"א, 701, תשס"ז, 2007.